arXiv:math/0106149v1 [math.DG] 18 Jun 2001

GEOMETRIA NIEORTODOKSYJNA

PIOTR ŚNIADY

1. Wstęp

Wstań i zrób krok przed siebie. Obróć się w prawo o 90 stopni i znów zrób krok przed siebie. Jeszcze raz. I jeszcze raz. Gdzie jesteś teraz? To proste. Chodziłeś po kwadracie i teraz znów jesteś tam, gdzie na początku. Ale czy na pewno? Co się stanie, jeśli będziesz robić dwa razy takie kroki? Wydaje się, że będziesz chodzić po dwa razy większym kwadracie i teraz też wrócisz do punktu początkowego. A co jeśli będziesz robić naprawdę duże kroki? Naprawdę duże, na przykład długości 10000 kilometrów? Zobaczmy...

Wcale nie wróciliśmy do punktu wyjścia! Czy nie jest to zastanawiające? Co ciekawsze, do punktu wyjścia wróciliśmy już po wykonaniu trzech kroków. Nasze stopy wykreśliły boki trójkąta, którego **wszystkie kąty są proste**! Zatem wbrew temu, czego uczy się w szkołach, **suma kątów w naszym trójkącie nie jest równa 180 stopni**!

No jasne, zadając pytanie o chodzeniu i zakręcaniu nie dodałem, że mamy chodzić po powierzchni kuli ziemskiej. Gdybyśmy chodzili po płaszczyźnie, takich dziwnych zjawisk byśmy na pewno nie znaleźli. Jaka cecha różni więc płaszczyznę i sferę? Jest nią **krzywizna**. I właśnie badaniu wspaniałych perspektyw, jakie ona nam daje, jest poświęcona ta książeczka.

Na początku zbadamy jak wygląda uprawianie geometrii na najprostszej powierzchni obdarzonej krzywizną–na sferze. Spróbujemy udowodnić twierdzenie Pitagorasa i nauczymy się dość dziwnych sposobów na mierzenie pola powierzchni. No i uściślimy, co to jest krzywizna. Potem zabierzemy się za dość dowolne powierzchnie zakrzywione. Zastanowimy się czym zastąpić pojęcie odcinka i prostej. Będziemy starali się głębiej zrozumieć dlaczego idąc prosto, idziemy tak krzywo. Dowiemy się, co to jest charakterystyka Eulera i udowodnimy niezwykły wzór na całkowitą krzywiznę np. filiżanki. Przy okazji może zrozumiemy trochę ogólnej teorii względności i dlaczego wszystko spada na dół.

Ponieważ nie jest to podręcznik, ale raczej przenośny inspirator, przygotowałem nieco problemów i zadań. Są bardzo różne: niektóre są dość proste, inne naprawdę trudne. Jest ich na tyle dużo, że chyba nie da się ich wszystkich rozwiązać, zatem również od was zależy, które wybierzecie. Rozdział o spacerach na parkietach zawiera naprawdę trudne problemy. Jeśli chcesz napisać pracę na Konkurs Prac Uczniowskich z Matematyki i szukasz tematu...

Jeśli spodoba wam się taka geometria, może zechcecie poczytać coś więcej? W razie jakichś kłopotów, możecie do mnie pisać.

Chciałbym przeprosić za brak jakichkolwiek rysunków. *Jaki jest pożytek z książki, w której nie ma ani konwersacji, ani ilustracji?*[1]

Do niniejszych warsztatów napisałem moduły do pisania własnych prostych programów w Pascalu, które pozwolą wam namacalnie poeksperymentować z krzywizną. Aby je otrzymać bezpłatnie, należy przysłać do mnie pustą dyskietkę 3.5". Jedynym warunkiem, jaki musisz spełnić, by w pełni legalnie korzystać z tych programów jest przesłanie na mój adres ładnej pocztówki. Zerknij do pliku `czytaj.to!` przed użyciem.

2. Co warto czytać?

Co **na pewno** warto poczytać?

Pierwsza wersja tej książeczki powstała jako przewodnik po warsztatach o krzywiźnie, które autor prowadził na obozie stypendystów Krajowego Funduszu na rzecz Dzieci w Jadwisinie 12–24 kwietnia 1997. Adres do korespondencji: ul. Śliczna 49/12 50-566 Wrocław. E-mail:psnia@math.uni.wroc.pl.

[1] Lewis Carroll, Alicja w krainie czarów.

- H. Abelson, A. A. diSessa, Geometria żółwia. *Bardzo dobra książka, wbrew pozorom nie informatyczna, ale właśnie matematyczna. Sięgnijcie po nią koniecznie!*
- W. Krysicki, H. Pisarewska, T. Świątkowski, Z geometrią za pan brat.
- M. Kordos, Pole trójkąta sferycznego i wzór Eulera. Delta 5/1996.
- M. Kordos, O różnych geometriach.
- Feynmana wykłady z fizyki, tom II część 2, rozdział 42. *Ten rozdział jest o przestrzeni zakrzywionej, ale warto czytać też inne rozdziały. Jest to przepiękna książka.*
- Matematyka współczesna, dwanaście esejów. red. L. A. Steen, esej Rogera Penrose'a.
- G. Gamow, Mister Tompkins w krainie czarów. *Wspaniała baśń.*
- H. M. S. Coxeter, Geometria dawna i nowa. *Polecam każdemu geometrze, choć akurat mało jest w niej mowy o tym, czym tu się zajmujemy*
- S. Kulczycki, Geometria nieeuklidesowa.
- D. Hilbert, S. Cohn-Vossen, Geometria pogladowa.

Poniższe pozycje są mało ciekawe, ale jest w nich trochę wzorków trygonometrii sferycznej.

- Encyklopednia szkolna, Matematyka, s. 290-291.
- red. I. Dziubiński, T. Świątkowski, Poradnik matematyczny, PWN, rozdział V.2
- Poradnik inżyniera - Matematyka, rozdział 2.

A jeśli jesteś już koneserem...

- B. Schutz, Wstęp do ogólnej teorii względności. *Wbrew temu, co mówi tytuł (a może zgodnie z tytułem?), jest to wspaniały, prosty podręcznik geometrii różniczkowej.*
- Gallot, Riemannian geometry. *Piękne, ale po angielsku.*
- L. Landau, E. Lifszic, Teoria pola, rozdziały 10 i 11. *Na początek lepiej poczytać Schutza.*
- K. Maurin, Analiza tom II. *Uwaga! Ta książka nie jest podręcznikiem. Wielu ludzi, którzy tak próbowali ją czytać: grzecznie, strona po stronie, zwątpiło w swoje siły i wpadło w kompleksy. Ale chyba warto zobaczyć np. jak Maurin na kilka sposobów definiuje wektory.*
- Prawie dowolna książka z *geometrią różniczkową* w tytule.

3. Krzywa na płaszczyznie.

Popatrz na różne krzywe na płaszczyznie. Na przykład na prostą. Chyba wszyscy się zgodzimy, że jest ona prosta i nie jest wcale skrzywiona.

A okrąg? Tak, okrąg na pewno jest skrzywiony. Im większy okrąg, tym bardziej staje się podobny do prostej i tym mniej jest skrzywiony, a im mniejszy–tym bardziej.

Mając już teraz jakieś intuicje czym krzywizna jest, **zdefiniujemy krzywiznę okręgu** po prostu **jako odwrotność jego promienia** (a jaka jest krzywizna prostej?).

A co z krzywizną bardziej skomplikowanych krzywych? Jedno widać na pierwszy rzut oka: mianowicie krzywizna zazwyczaj nie będzie stałą wielkością na całej długości krzywej, ale będzie zmieniać się od punktu do punktu.

Tak więc, aby zmierzyć krzywiznę jakiejś krzywej w pewnym punkcie, spróbujmy jak najdokładniej przybliżyć ją w tym punkcie przy pomocy okręgu. Krzywiznę krzywej przyjmiemy za równą krzywiznie tego okręgu. Ale co to właściwie znaczy: jak najdokładniej przybliżyć krzywą przy pomocy okręgu?

Ja proponuję taką metodę: **wybieramy sobie dwa punkty krzywej bardzo bliskie punktowi, w którym chcemy liczyć krzywiznę. W każdym z tych dwóch punktów rysujemy prostą normalną do krzywej (normalna–to prosta prostopadła do stycznej). Punkt przecięcia normalnych powinien być już bardzo blisko od środka poszukiwanego okręgu.**

Jeszcze tylko drobny problem techniczny. Mianowicie powinniśmy tak otrzymany promień krzywizny i krzywiznę opatrywać znakiem plus lub minus zależnie od tego, w którą stronę wygięta jest nasza krzywa.

3.1. **Krzywizna paraboli i elipsy.** Jaka jest krzywizna paraboli $y = ax^2$ mierzona w punkcie $(0, 0)$? Jaka jest krzywizna elipsy o długiej półosi a i odległości ognisk $2b$ mierzona w wierzchołkach?

3.2. **Całkowita krzywizna krzywej.** Rozpatrzmy krzywą zamkniętą, która składa się z kilku łuków okręgów tak dobranych, żeby nasza krzywa była gładka, bez 'kantów'. Na każdym łuku

okręgu krzywizna jest stała. Dla każdego łuku mnożymy jego długość i jego krzywiznę. Sumę tych liczb nazywamy całkowitą krzywizną krzywej.

Jaka jest całkowita krzywizna okręgu o promieniu r? Jaka jest całkowita krzywizna krzywej zamkniętej bez pętelki, z jedną i z dwoma pętelkami? Czy można uogólnić całkowitą krzywiznę także na inne krzywe, niż tylko na składające się z łuków okręgów?

3.3. **Bardzo trudny problem.** Mówimy, że krzywa ma wierzchołek w danym punkcie, jeśli krzywizna ma w tym punkcie lokalne maksimum lub minimum. Jasne jest, że każda krzywa zamknięta ma co najmniej dwa wierzchołki. Pokaż (ale to naprawdę trudne!), że każda zamknięta krzywa bez pętelek ma co najmniej cztery wierzchołki.

4. Geometria zewnętrzna, geometria wewnętrzna.

Nasza krzywa w poprzednim rozdziale leżała sobie na płaszczyźnie. Jej krzywizna zależała od tego, jak ktoś ją tam położył. Ale czy ta krzywizna mogłaby być zmierzona przez jednowymiarowego mieszkańca krzywej, który nic nie wie o niczym, co wystaje poza tą krzywą? Oczywiście nie! Po prostu możemy paluchem pociągnąć za tą krzywą zmieniając zupełnie jej kształt i w ogóle nie zmieniając np. długości jednowymiarowych przedmiotów leżących na krzywej. Możemy dowolnie zmieniać krzywiznę, a mieszkaniec krzywej nic nie zauważy!

Dlatego nasza krzywizna jest obiektem należącym do geometrii zewnętrznej i nie należącym do geometrii wewnętrznej. **Geometria zewnętrzna zajmuje się obiektami, które zależą od tego, w jaki sposób badany świat** (w tym wypadku nasza krzywa) **jest zanurzony w przestrzeni o większej liczbie wymiarów** (w naszym przypadku była to płaszczyzna).

Natomiast **geometria wewnętrzna zajmuje się tylko tymi obiektami i własnościami, które mogą być zbadane i zmierzone przez mieszkańcow danego świata**. Oczywiście takie własności nie zależą od sposobu, w jaki dany świat jest zanurzony w przestrzeni o większej liczbie wymiarów.

Danym światem może być na przykład krzywa, która może być różnie położona na płaszczyznie albo kartka papieru, która może być albo płasko rozłożona albo zwinięta w kawałek bocznej powierzchni walca. Różne sposoby zanurzenia nie zmieniają oczywiście wewnętrznej geometrii.

Ponieważ każda krzywa wygląda dla jej mieszkańca tak samo jak kawałek prostej, więc **krzywa nie ma wewnętrznej krzywizny**. Będziemy więc musieli wybrać się na poszukiwanie krzywizny wewnętrznej w wyższe wymiary...

5. Geometria na sferze

Chcemy uprawiać geometrię na sferze. Na płaszczyźnie mieliśmy proste i odcinki, czyli najkrótsze krzywe łączące punkty–na sferze takimi krzywymi są okręgi, ale nie wszystkie. Tylko te, które otrzymuje się przecinając sferę płaszczyzną przechodzącą przez środek sfery. Takie okręgi nazywamy **wielkimi kołami**. O jakich słynnych wielkich kołach uczymy się na lekcjach geografii? Umawiamy się, że dużymi literami będziemy oznaczać punkty, a małymi wielkie koła.

Oczywiście tak jak na płaszczyźnie przez każde dwa punkty można przeprowadzić prostą, tak **przez każde dwa punkty sfery można przeprowadzić wielkie koło** (czasami nawet na wiele różnych sposobów! kiedy?).

O ile jednak na płaszczyźnie istnieją proste, które się nie przecinają (czyli są równoległe), to **na sferze przecinają sie każde dwa wielkie koła (i to w dwóch punktach!)**.

Na sferze możemy mierzyć odległości różnych punktów od siebie. Umawiamy się, że liczymy odległość chodząc po powierzchni sfery (tak jak ludzie mierzą odległości na powierzchni Ziemi), a nie na skróty (jak to robią krety).

Z mierzeniem kątów miedzy kołami wielkimi nie ma chyba problemów.

Aha, i jeszcze małe założenie, które trochę nam uprości rachunki: powiedzmy, że nasza sfera ma promień długości 1.

Zauważ, że wyżej rozważane pojęcia (wielkie koło, odległość dwóch punktów, kąt pomiędzy wielkimi kołami) należą do geometrii wewnętrznej sfery.

5.1. **Co to jest punkt? Jak mierzyć odległość punktów?** Co to jest punkt? To nie jest trudne pytanie: po wprowadzeniu układu współrzędnych w ten sposób, by początek układu współrzędnych był środkiem sfery, możemy myśleć o punktach sfery jako o trójkach liczb (x, y, z) takich, że $x^2 + y^2 + z^2 = 1$.

Mamy dane dwa punkty leżące na sferze: $P = (x_1, y_1, z_1)$ i $Q = (x_2, y_2, z_2)$. Jaka jest ich odległość? Zauważmy, że odległość dwóch punktów sfery jest równa kątowi jaki tworzą te punkty ze środkiem sfery. Z własności iloczynu skalarnego mamy

$$\overrightarrow{OP} \cdot \overrightarrow{OQ} = \cos \angle POQ \mid OP \mid \ \mid OQ \mid$$

Tak więc oznaczając odległość naszych punktów przez l, mamy

$$\cos l = \overrightarrow{OP} \cdot \overrightarrow{OQ} = x_1 x_2 + y_1 y_2 + z_1 z_2$$

5.2. **Co to jest wielkie koło?** Każde wielkie koło jest wyznaczone przez płaszczyznę, która przez nie przechodzi. Ogólne równanie płaszczyzny leżącej w przestrzeni i przechodzącej przez środek układu współrzędnych to $ax + by + cz = 0$, gdzie a, b, c są dowolnymi liczbami (za wyjątkiem przypadku, gdy a, b, c są wszystkie równe 0). Oczywiście jeśli wszystkie trzy współczynniki przemnożymy przez ten sam czynnik, otrzymamy to samo wielkie koło, dla uproszczenia więc możemy przemnożyć je tak, żeby $a^2 + b^2 + c^2 = 1$.

Tak więc możemy myśleć o wielkim kole jako o trójce liczb (a, b, c) takiej, że $a^2 + b^2 + c^2 = 1$.

Przy okazji widać, w jaki sposób można łatwo sprawdzić, czy prosta (a, b, c) przechodzi przez punkt (x, y, z): jest tak wtedy, gdy $ax + by + cz = 0$.

5.3. **Dualność.** Rozpatrzmy trójkę liczb (a, b, c), $a^2 + b^2 + c^2 = 1$. Możemy tę trójkę interpretować jako współrzędne pewnego punktu sfery P lub jako współczynniki wyznaczające pewne wielkie koło p. Jaka relacja zachodzi pomiędzy tak wyznaczonymi punktem i wielkim kołem?

To proste: dla dowolnego punktu $Q = (x, y, z)$ leżącego na wielkim kole p iloczyn skalarny wektorów $\overrightarrow{OQ}$ i $\overrightarrow{OP}$ jest równy $ax + by + cz = 0$ i te wektory są prostopadłe. Zatem prosta OP jest prostopadła do płaszczyzny wielkiego koła p.

Wprowadzimy przekształcenie zwane dualnością: po prostu punkt o współrzędnych (x, y, z) zastąpimy wielkim kołem (x, y, z), a wielkie koło (a, b, c) zastąpimy punktem o współrzędnych (a, b, c). Punkty przechodzą w wielkie koła, a wielkie koła w punkty.

Udowodnij, że **jeśli punkt P leży na kole s i w wyniku dualności punkt P przejdzie w koło p, a koło s w punkt S, to również punkt S leży na kole p.**

Udowodnij, że **jeśli w wyniku dualności punkty P, Q przechodzą w wielkie koła p, q, to odległość PQ jest równa jednemu z dwóch kątów, jaki tworzą przecinające się wielkie koła p, q.**

Dzięki dualności możemy łatwo obliczyć kąt α, jaki tworzą przecinające się wielkie koła (a_1, b_1, c_1) i (a_2, b_2, c_2). Wiemy, że ten kąt jest równy odległości punktów (a_1, b_1, c_1) i (a_2, b_2, c_2), a tę odległość mierzyliśmy w rozdziale 5.1 przy pomocy iloczynu skalarnego: $\cos \alpha = a_1 a_2 + b_1 b_2 + c_1 c_2$.

Dualność przeprowadza wierzchołki trójkąta pewne wielkie koła, a boki w pewne punkty. Te wielkie koła i punkty tworzą trójkąt dualny do początkowego. **Boki trójkąta dualnego są równe kątom przyległym wyjściowego trójkąta (kąt przyległy to π minus kąt wewnętrzny) i na odwrót.**[2]

[2] *Ojej! A dlaczego boki trójkąta dualnego nie są po prostu równe kątom wewnętrznym trójkąta wyjściowego i na odwrót?* Definiując dualność prześlizgnęliśmy się nad dość ważnymi technicznymi szczegółami. Po prostu jedno koło wielkie może być opisane na **dwa** sposoby jako trójka liczb, np. jako (a, b, c) lub jako $(-a, -b, -c)$, a zatem przy dualizacji odpowiadają mu **dwa** punkty. Żeby to odpowiedniość była wzajemnie jednoznaczna trzeba na wielkim kole namalować strzałkę (nazywamy to wyborem orientacji). Możesz myśleć o tym tak, że na równiku Ziemi zaznaczyliśmy jej kierunek rotacji. Kiedy zastanawiasz się, który z biegunów planety należy wybrać jako punkt dualny do wielkiego koła, powinieneś zawsze wybrać biegun północny (Puchatek go znalazł!). Natomiast gdy rysujesz wielkie koło dualne do jakiegoś punktu, powinieneś na nim jeszcze zaznaczyć strzałkę. Znów masz dwie możliwości... Wybierz więc taki kierunek rotacji, by wyjściowy punkt był biegunem północnym!

Czy jeszcze pamiętasz to zadanie: *udowodnij, że jeśli w wyniku dualności punkty P, Q przechodzą w wielkie koła p, q, to odległość PQ jest równa* **jednemu z dwóch kątów**, *jaki tworzą przecinające się wielkie koła p, q.*

Dualność okazuje się być bardzo przydatnym narzędziem. Powiedzmy, że umiemy udowodnić jakieś twierdzenie zachodzące dla dowolnego trójkąta sferycznego. Jeśli zamienimy w tym twierdzeniu słowa *punkt, wierzchołek, miara kąta* na słowa *wielkie koło, bok, długość boku* i na odwrót, a długości boków a, b, c i miary kątów α, β, γ zastąpimy przez $\pi - \alpha$, $\pi - \beta$, $\pi - \gamma$ i $\pi - a$, $\pi - b$, $\pi - c$, to dostaniemy inne prawdziwe twierdzenie. Rozumiesz dlaczego tak jest?

5.4. **Suma kątów w trójkącie.** Czy suma kątów w trójkącie jest równa zawsze π? Od czego to zależy? Do tego problemu jeszcze wrócimy w rozdziale 9.

5.5. **Twierdzenie Pitagorasa.** Rysujemy na sferze trójkąt prostokątny ABC. Możemy sobie tak wybrać układ współrzednych w przestrzeni, żeby O–początek układu współrzednych pokrywał sie ze środkiem sfery. Oś x wybieramy tak, żeby przecinała sferę w punkcie C. Osi y i z wybieramy tak, żeby punkt A leżał na płaszczyźnie wyznaczonej przez osi x i y, a punkt B leżał na płaszczyźnie wyznaczonej przez osi x i z.

Jakie współrzedne mają wierzchołki trójkąta? Oczywiście punkt C ma współrzedne $[1, 0, 0]$. Odległość punktu A od C, czyli kąt $\angle AOC$ jest równa b. Widać więc, że $A = [\cos b, \sin b, 0]$.

Analogicznie dowodzi się, że $B = [\cos a, 0, \sin a]$.

Iloczyn skalarny wektorów $\overrightarrow{OA}$ i $\overrightarrow{OB}$ jest równy kosinusowi długości boku c. Z drugiej jednak strony ten iloczyn jest równy po prostu $\cos a \cos b$. I tak otrzymujemy **twierdznie Pitagorasa:**

$$\cos c = \cos a \cos b$$

Czy przypomina ono stare twierdzenie Pitagorasa dla płaszczyzny?

5.6. **Twierdzenie kosinusów (wzory al-Battaniego).** Zapewne znasz twierdzenie kosinusów, czyli uogólnienie twierdzenia Pitagorasa na trójkąty niekoniecznie prostokątne. Spróbuj samodzielnie odkryć, jak ono wygląda na sferze!

5.7. **Trygonometria.** Rozpatrzmy trójkąt prostokątny ABC, $\angle ACB = \frac{\pi}{2}$. Na płaszczyźnie mielibyśmy $\sin \alpha = \frac{a}{c}$ oraz $\cos \alpha = \frac{b}{c}$. A jak jest na sferze?

5.8. **Twierdzenie sinusów.** Udowodnij twierdzenie sinusów:*w trójkącie sferycznym o bokach a, b, c i kątach α, β, γ zachodzi*

$$\frac{\sin \alpha}{\sin a} = \frac{\sin \beta}{\sin b} = \frac{\sin \gamma}{\sin c}$$

Bardzo pomysłowy dowód znajduje się w *Podręczniku inżyniera*, ale można też skorzystać z trygonometrii.

5.9. **Obwód i pole koła.** Wszyscy znamy wzory na pole koła i obwód okręgu o danym promieniu. A jak wyglądają analogiczne wzory na sferze?[3]

5.10. **Sfera o dowolnym promieniu.** Wszystkie wzorki w tym rozdziale dotyczyły sfery o promieniu 1. Jak należy je zmodyfikować, by dotyczyły sfery o dowolnym promieniu r?

Teraz już możemy powiedzieć, o **który** kąt chodzi. To tak samo, jak narysowanie strzałek na przecinających się prostych czyni z nich półproste, a kąt między półprostymi jest jednoznacznie określony.

Dobra, dobra, co to ma wspólnego z naszym trójkątem? To proste, boki trójkąta to kawałki wielkich kół. Koniecznie trzeba namalować na każdym strzałkę. Radzę zrobić ci to tak, by kazać jakiejś mróweczce obejść twój trójkąt i kierunki strzałek na każdym boku wybrać zgodnie z kierunkiem, w jakim szła po nim mrówka. Sprawdz, że kąty między tak zorientowanymi wielkimi kołami to dokładnie kąty przyległe trójkąta.

[3]Może zerkniesz na stronę 90. książki Marka Kordosa, Wykłady z historii matematyki, na której pokazany jest elementarny sposób na liczenie powierzchni sfery. Możesz go potrzebować!

5.11. **Mały kawałek sfery to prawie płaszczyzna. Mały kawałek sfery jest bardzo podobny do płaszczyzny, zatem wszystkie wzory geometrii sferycznej powinny dla małych długości odcinków sprowadzić się do zwykłych wzorów geometrii płaskiej.**

Sprawdź to: weź kilka wzorów trygonometrii sferycznej (np. udowodnione przez nas twierdzenie Pitagorasa dla sfery; inne wzorki możesz znaleźć w Encyklopedii Szkolnej, w Poradniku inżyniera i w Poradniku matematycznym). Co się z nimi dzieje, jeśli założysz, że rozmiar rozważanego trójkąta jest bardzo mały w porównaniu z promieniem sfery? Pamiętaj, że dla małych kątów α mamy $\sin\alpha \approx \alpha - \frac{\alpha^3}{6}$ i $\cos\alpha \approx 1 - \frac{\alpha^2}{2} + \frac{\alpha^4}{24}$. Ostrożnie! Mały trójkąt ma małe boki, ale całkiem duże kąty.

Zamiast zakładać, że nasz trójkąt jest mały możesz założyć, że sfera ma duży promień.

Patrząc choćby na twierdzenie Pitagorasa widać, że twierdzenia geometrii sferycznej wyglądają dość egzotycznie w porównaniu z ich klasycznymi odpowiednikami. Czasami nawet jedno twierdzenie o zwykłym trójkącie ma kilka różnych odpowiedników dla trójkąta sferycznego.

5.12. Sfera o nieskończenie dużym promieniu to w granicy zwykła płaszczyzna. Czy można jakoś wprowadzić dualność na płaszczyźnie? Nie znam odpowiedzi i chętnie się dowiem.

5.13. **Płaszczyzna rzutowa.** Definiując dualność prześlizgnęliśmy się nad dość ważnymi technicznymi szczegółami. Przecież istnieją tak naprawdę dwa punkty na sferze, które są dualne do danego wielkiego koła. Te punkty są do siebie antypodyczne, czyli leżą symetrycznie względem środka sfery. Trochę nie wiadomo, który wybrać...

Innym rozwiązaniem tego problemu niż to z przypisu na stronie 4 jest uprawianie geometrii nie na sferze, a na płaszczyźnie rzutowej. Po prostu umawiamy się, że każde dwa antypodyczne punkty to jeden, ten sam punkt. Możemy o tym myśleć następująco: mamy teraz tylko jedną połkulę i jeśli dochodzimy do jej brzegu i chcemy iść dalej, natychmiast przechodzimy na antypodyczny punkt.

Sprawdź, że płaszczyzna rzutowa, podobnie jak wstęga Möbiusa jest nieorientowalna.

Można też umówić się, że nie będą nas interesować odległości punktów ani miary kątów. *No to niby czym będziemy się zajmować?* Nie jest aż tak źle, przy takich ograniczeniach możemy ciągle powiedzieć na przykład, że punkt P leży na wielkim kole q (zamiast wielkie koło mówi się też prosta), albo że dane trzy punkty są współliniowe, lub że trzy proste mają punkt wspólny. Dział matematyki zajmujący się takimi problemami nazywa się geometrią rzutową. Zawiera ona wiele zabawnych twierdzeń, choćby twierdzenie Pappusa albo Pascala. Polecam książkę Coxetera, bo z krzywizną geometria rzutowa nie ma zbyt dużo wspólnego i nie będę się nią tu zajmować.

5.14. Spróbuj udowodnić jakieś wzory trygonomerii sferycznej, np wzór na pole trójkąta sferycznego prostokątnego o znanych przyprostokątnych, albo pole dowolnego trójkąta sferycznego przez jego dwa boki i kąt albo sferyczny odpowiednik wzoru Herona: wyraź pole trójkąta sferycznego przez jego boki. Tyle znasz wzorów dla trójkąta na płaszczyźnie... Znajdź ich odpowiedniki! Udowodnij wzory Cagnoliego i Lhuiliera (a co to jest?).

Czy dwusieczne trójkąta sferycznego się przecinają? A symetralne? Środkowe? Wysokości?

Czy potrafisz znaleźć sferyczne odpowiedniki twierdzenia Menelausa i Cevy?

Tyle twierdzeń, tyle roboty przed tobą!

5.15. **Mapy.** Mapa–to odwzorowanie z kawałka sfery na płaszczyznę. To odwzorowanie nie może być byle jakie. Każdy, kto widział, jakie patologiczne funkcje potrafią wymyślać matematycy wie, że przydałoby się założyć, że to odwzorowanie jest ciągłe. Ponadto, żeby na mapie nic się nie sklejało, lepiej założyć, że nasze odwzorowanie jest różnowartościowe.

Mapy sfery można robić na różne sposoby. Jednym z najładniejszych jest rzut stereograficzny: sferę kłasziesz na stole na biegunie południowym. Każdemu[4] punktowi P sfery przypisuję punkt P', punkt przecięcia prostej NP (N–to biegun północny) ze stołem. To odwzorowanie przekształca wielkie koła w okręgi i proste na stole oraz zachowuje kąty. Jak się o tym przekonać? Powiem tylko, że na rzut stereograficzny jest inwersją względem pewnej sfery o środku N. Teraz wystarczy znać elementarne własności inwersji...

[4]Naprawdę każdemu?

Inne ciekawa mapa: sferę kłasziesz na stole na biegunie południowym. Prawie każdemu[5] punktowi P sfery przypisuję punkt P', punkt przecięcia prostej OP (O–to środek sfery) ze stołem. Niestety, ta mapa nie zachowuje kątów, ale za to wielkie koła przekształca na proste.

Bardzo lubię też inną mapę, która z kolei zachowuje pole powierzchni figur, a otrzymuje się ją rzutując sferę na powierzchnię walca.

Udowodnij, że nie istnieje mapa (kawałka) sfery, która zachowywałaby długości krzywych.

Udowodnij, że mapa dowolnej powierzchni dwuwymiarowej, która zachowuje kąty i powierzchnie musi też zachowywać długości krzywych.

6. Płaszczyzna hiperboliczna.

Możesz sprawdzić, że jaki byś nie wziął promień sfery, zawsze gęstość krzywizny będzie dodatnia[6]. A szkoda, bo chętnie miałoby się pod ręką jakiś prosty świat o ujemnej krzywiźnie. Co to znaczy prosty? To jasne: izotropowy, czyli w każdym miejscu wyglądający tak samo! Zgodzicie się, że filiżanka w przeciwieństwie do sfery ma skomplikowaną geometrię właśnie przez to, że różne miejsca wyglądają różnie.

Aby skonstruować taki świat o ujemnej krzywiznie, przypomnijmy sobie, jak zrobiona jest sfera. W przestrzeni trójwymiarowej zadany jest iloczyn skalarny: $(x_1, y_1, z_1)\cdot(x_2, y_2, z_2) = x_1x_2+y_1y_2+z_1z_2$ dla dowolnych wektorów (x_1, y_1, z_1) i (x_2, y_2, z_2). Jeśli mamy układ współrzędnych, to możemy według tego samego przepisu obliczać iloczyn skalarny nie tylko wektorów, ale i punktów. Sfera jednostkowa to po prostu zbiór takich punktów P, że $\overrightarrow{OP} \cdot \overrightarrow{OP}= P \cdot P = 1$ (przez O oznaczyłem środek układu współrzędnych).

Tym razem weźmy nieco inny iloczyn skalarny: $(x_1, y_1, z_1) \cdot (x_2, y_2, z_2) = x_1x_2 + y_1y_2 - z_1z_2$. Różnica jest maleńka. Zobacz jednak, jak dziwnie wygląda teraz sfera, zbiór takich P, że $\overrightarrow{OP} \cdot \overrightarrow{OP}= P \cdot P = -1$. To hiperboloida paraboliczna, a my będziemy ją nazywać płaszczyzną hiperboliczną.

Najpierw zobaczmy, jak wyglądają izometrie, czyli takie przekształcenia przestrzeni, które nie zmieniają iloczynu skalarnego. Kiedyś (dla przestrzeni ze zwykłym iloczynem skalarnym) były to zwykłe obroty, np. $(x, y, z) \longmapsto (x \cos\alpha + y \sin\alpha, y \cos\alpha - x \sin\alpha, z)$ i takie przekształcnia są również izometriami płaszczyzny hiperbolicznej.

Sprawdź, że jedną z izometrii dla nowego iloczynu skalarnego jest $(x, y, z) \longmapsto (x \cosh t + z \sinh t, y, z \cosh t + x \sinh t)$, gdzie $\cosh t = \frac{e^t+e^{-t}}{2}$. $\sinh t = \frac{e^t-e^{-t}}{2}$. Jak wygląda złożenie takich dwóch przekształceń? Czy też jest tej postaci?

Zwykła sfera wygląda w każdym miejscu tak samo, to znaczy sferę można tak izometrycznie przekształcić na sferę, by dowolny punkt sfery przekształcić na dowolny inny. Tę samą własność ma np. powierzchnia nieskończonego walca. Na walcu każdy punkt wygląda tak samo, ale nie każdy kierunek wygląda tak samo, bo nie istnieje zbyt wiele izometrii powierzchni walca, które zachowywały dany punkt. Powinniśmy więc zażądać, by w izotropowym (czyli jednorodnym) świecie istniała izometria będąca obrotem wokół wybranego punktu o dowolny kąt oraz izometria przekształcająca dowolny punkt w dowolny inny. Radzę ci sprawdzić, że płaszczyzna hiperboliczna spełnia te wymagania.

Zastanów się, czym są odpowiedniki prostych lub wielkich kól na płaszczyznie hiperbolicznej.

Zauważ, że nasz nowy iloczyn skalarny nie jest dodatnio określony, to znaczy czasami $P\cdot P < 0$. To smutne, bo to oznacza, że nie bardzo wiadomo, co to znaczy $| P |= \sqrt{P \cdot P}$. Ale jeśli wezmiemy jakiś wektor styczny do naszej dziwacznej sfery (powiedzmy, jest to wektor zaczepiony w punkcie $(0, 0, 1)$, jest on styczny, więc jest postaci $\vec{v} = (a, b, 0)$), to łatwo sprawdzić, że wszystko jest w porządku, bo $\vec{v} \cdot \vec{v} = a^2 + b^2 \geq 0$, zatem iloczyn iloczyn skalarny jest dodatni.

Na sferze odległość l punktu P od Q spełnia zależność $\cos l =\overrightarrow{OP} \cdot \overrightarrow{OQ}$. Bardzo podobnie jest na płaszczyznie hiperbolicznej: $\cosh l =\overrightarrow{OP} \cdot \overrightarrow{OQ}$.

[5] Co to znaczy?

[6] Przepraszam, co to jest krzywizna? Ach racja, opowiem o tym w następnych rozdziałach.

Czy pamiętasz, jak robiliśmy mapy sfery? Zrób dokładnie tak samo mapy płaszczyzny hiperbolicznej. Mapa analogiczna do rzutu stereograficznego nazywana jest modelem Poincarego płaszczyzny hiperbolicznej, a analogiczna do tej drugiej to model Kleina. Pokaż, że w modelu Poincarego proste przechodzą na proste i okręgi oraz że model Poincarego zachowuje kąty (znów musisz znaleźć jakąś inwersję, ale uważaj! bo nie będzie to zwykła inwersja), a także że w modelu Kleina proste przechodzą na proste.

6.1. **Dualność?** Hi, hi, hi, a co z dualnością? Przyznaję, że nie wiem.

6.2. **Magiczna liczba $\sqrt{-1}$.** Popatrz na wzory trygonometryczne na sferze i na płaszczyznie hiperbolicznej. Czy nie są do siebie podobne? Jak znając wzór trygonometrii sferycznej odgadnąć odpowiadający wzór na płaszczyznie hiperbolicznej?

7. Różne światy.

Chcielibyśmy zbadać geometrię wewnętrzną powierzchni dwuwymiarowych (już wiemy, że geometria wewnętrzna obiektów jednowymiarowych jest nieciekawa, a zakrzywione przestrzenie trójwymiarowe mogą być za trudne jak na pierwsze podejście...)

Typowymi przykładami takich powierzchni są zwykła płaszczyzna, boczna powierzchnia walca, sfera, torus (czyli dętka), powierzchnia filiżanki, torus z dwiema dziurkami (ciasteczko z dwoma dziurkami),...

Są też inne, trochę nieoczekiwane przykłady. Moim ulubionym jest płaszczyzna żuczkowa. Wyobraźmy sobie płaszczyznę, na której mieszka sobie żuk. Opowiada o tym Richard Feynmann w doskonałych *Wykładach z fizyki* w tomie II, części 2, rozdziale 42: *na płaszczyźnie tej w różnych miejscach będzie występowała różna temperatura. Zakładamy, że zarówno sam żuk, jak i pręty miernicze, którymi będzie się on posługiwał, są zbudowane z substancji tym samym współczynniku rozszerzalności cieplnej. Jeśli nasz żuk przeniesie pręt mierniczy w celu wykonania pomiaru do dowolnego miejsca na płaszczyznie, pręt natychmiat, na skutek rozszerzalności cieplnej, zmieni swoją długość na taką, jaka odpowiada temperaturze w danym miejscu. W podobny sposób będą się zmieniały rozmiary każdego obiektu–samego żuka, pręta mierniczego, trójkąta czy czegokolwiek innego–gdyż obiekt taki będzie natychmiast zmieniał swe rozmiary na skutek rozszerzalności cieplnej. Każdy przedmiot będzie dłuższy w miejscach gorących niż w miejscach zimnych, a wszystko będzie miało ten sam współczynnik rozszerzalności cieplnej.*

Możemy też wyobrażać sobie płaszczynę żuczkową trochę inaczej: prędkość, z jaką może się poruszać żuk zależy od miejsca, w którym się znajduje. W związku z tym znacznie naturalniejszym dla niego sposobem mierzenia różnych dróg na płaszczyznie jest nie pomiar ich długości, ale czasu, jaki zabiera żukowi ich pokonanie.

Kolejny przykład otrzymujmy tak: bierzemy jakąś dwuwymiarową powierzchnię, wycinamy jakiś jej kawałek nożyczkami i w sprytny sposób sklejamy jej brzeg. W ten sposób powstaje znany wielu graczom komputerowym torus: dolny brzeg ekranu sklejony jest z górnym, a lewy z prawym. Podobnym przykładem jest znana nam płaszczyzna rzutowa.

8. Geometria wewnętrzna.

Zastanówmy się teraz jakie wielkości potrafimy mierzyć korzystając wyłącznie ze środków, jakich dostarcza nam geometria wewnętrzna powierzchni dwuwymiarowych.

Jeśli interesuje nas geometria wewnętrzna jakiejś powierzchni, na pewno nic nie będziemy mogli powiedzieć o punktach, które do niej nie należą. Podobnie nie jesteśmy w stanie nic powiedzieć o wektorach, które nie są styczne do naszej powierzchni.

Potrafimy zmierzyć długość dowolnej krzywej zawartej w interesującym nas świecie. W szczególności **istnieje najkrótsza krzywa łącząca dwa wybrane punkty–taką krzywą nazywamy geodezyjną**. I tak, na zwykłej płaszczyznie geodezyjnymi są proste, a na sferze wielkie koła.

Potrafimy też zmierzyć kąt, jaki tworzą dwie przecinające się krzywe lub kąt, jaki tworzą dwa wektory zaczepione w tym samym punkcie.

A czy umiemy zmierzyć kąt, jaki tworzą dwa wektory zaczepione w różnych punktach? Zobaczmy: jeśli mamy dwa wektory zaczepione w różnych punktach na płaszczyznie, możemy zwinąć płaczyznę w trąbkę tak, żeby nic nie popsuć, nic nie zgiąć ani nie rozciągnąć. Oczywiście mieszkańcy płaszczyzny nic nie zauważą, a kąt między wektorami się zmieni. Tak więc **kąt pomiędzy dwoma wektorami zaczepionymi w różnych punktach nie należy do geometrii wewnętrznej.**

Tak samo łatwo jest się przekonać, że **możemy dodać dwa wektory, tylko wtedy, gdy są zaczepione w tym samym punkcie.**

8.1. **Ekwidystanty.** Jeśli mamy jakąś krzywą, możemy znaleźć zbiór punktów, które znajdują się w ustalonej odlgłości od tej krzywej. Zazwyczaj ten zbiór jest też jakąś krzywą i nazywamy ją ekwidystantą (czyli po polsku równoodlgłą).

Na płaszczyznie ekwidystantąmi prostej są proste do niej równoległe, a na sferze ekwidystantąmi wielkiego koła—równika' są równoleżniki.

Co jest ekwidystantą ekwidystanty?

Co jest ekwidystantą punktu?

Udowodnij, że zawsze ekwidystanty danej krzywej tworzą kąt prosty z geodezyjnymi prostopadłymi do tej krzywej.

8.2. Udowodnij, że na torusie (nawet trochę pognicionym) istnieje co najmniej 5 geodezyjnych, które są zamkniętymi krzywymi.

9. Krzywy świat.

9.1. **Kąt obrotu.** Spacerujesz na płaszczyznie po brzegu wielokąta. Swój nos zawsze trzymasz w kierunku marszu, więc w każdym wierzchołku musisz się nieco obrócić. Po powrocie do punktu startu twój całkowity obrót, czyli suma kątów, o jakie się obróciłeś wynosi 2π. Na zakrzywionych powierzchniach zazwyczaj już tak nie jest.

9.2. **Suma kątów trójkąta. Defekt.** Wszyscy wiemy, że na płaszczyźnie suma kątów trójkąta jest równa π. Na zakrzywionych powierzchniach zazwyczaj już tak nie jest, więc **wygodnie jest zdefiniować sobie defekt trójkąta jako sumę jego kątów odjąć** π.

Okazuje się, że **defekt trójkąta na sferze jest zawsze dodatni i równy polu tego trójkąta** (przypominam, że nasza sfera ma promień 1). Bardzo ładnie jest to pokazane w artykule z *Delty*.

Widać więc, że **na sferze suma kątów trójkąta jest zawsze większa od** π.

9.3. **Defekt wielokątów.** Zastanów się, jak zdefiniować defekt dla innych wielokątów. Udowodnij, że **defekt dowolnego wielokąta na sferze o promieniu** 1 **jest zawsze dodatni i równy polu tego wielokąta**.

9.4. **Przeniesienie równoległe.** Na płaszczyznie mamy dany pewien wektor zaczepiony w jakimś punkcie i naszym celem jest przeniesienie go do jakiegoś innego punktu. Nie jest to trudne: rysujemy odcinek pomiędzy tymi dwoma punktami i w punkcie docelowym rysujemy wektor o tej samej długości i tworzący ten sam kąt z odcinkiem, co nasz wyjściowy wektor.

Możemy zrobić to samo w trochę bardziej skomplikowany sposób: rysujemy łamaną łączącą punkt początkowy i końcowy i nasz wektor przesuwamy po kolei przez wszystkie odcinki łamanej. Tę operację nazywamy **przesunięciem równoległym, przesunęliśmy równolegle wektor wzdłuż łamanej**.

Na zakrzywionej powierzchni możemy robić to samo, rolę odcinków przejmą wtedy geodezyjne. Sprawdź, że o ile na płaszczyznie wynik nie zależał od tego, po jakiej łamanej przesuwaliśmy wektor, to na sferze już tak nie jest.

Tę operację nazywamy przeniesieniem równoległym, chociaż choćby na sferze jeśli przeniesiemy jakiś wektor gdzie indziej, zazwyczaj początkowy i końcowy wektor nie są równoległe!

9.5. **Defekt, kąt obrotu i przeniesienie równoległe.** Okazuje się że defekt, kąt obrotu i przeniesienie równoległe są bardzo ze sobą silnie związane. Rozważmy mianowicie pewien wielokąt na zakrzywionej powierzchni. Obliczmy jego defekt. Przespacerujmy się wzdłuż jego całego obwodu i obliczmy całkowity kąt obrotu odjąć 2π. Przesuńmy jakiś wektor wzdłuż jego obwodu i zmierzmy kąt między wyjściowym i tak przesuniętym wektorem. Udowodnij, że te trzy liczby są równe. Jeśli więc będziesz coś chciał udowodnić o defekcie, być może twój dowód będzie łatwiejszy, jeśli równoważnie udowodnisz podobną własność przesunięcia równoległego lub całkowitego kąta obrotu.

Zauważ, że przesunięcie równoległe, defekt i kąt obrotu należą do geometrii wewnętrznej.

9.6. **Defekt jest addytywny.** Wielkość addytywna to taka wielkość, która obliczona dla 'sumy' dwóch obiektów jest równa sumie wielkości obliczonych dla składników, o ile tylko te składniki są 'rozłączne'. Pole powierzchni, objętość, masa, ładunek elektryczny są przykładami takich wielkości.

Udowodnij, że **defekt jest addytywny**, czyli suma defektów dwóch wielokątów stykających się tylko wzdłuż boków jest równy defektowi wielokąta będącego sumą tamtych.

9.7. **Krzywizna wewnętrzna.** Widzimy, że defekt ma wprost cudowne własności: na płaszczyznie jest stale równy zero i ma niezerowe wartości na sferze, zatem jest jakoś związany z tym, co intuicyjnie łączymy ze słowem 'krzywizna'. Ponadto defekt wielokąta może być zmierzony przez mieszkańców danej powierzchni, zatem należy do geometrii wewnętrznej. Co więcej, defekt jest addytywny, zatem duże obszary mają zazwyczaj większy defekt, niż małe, co zgadza się z naszą intuicją, że efekty związane z krzywizną stają się łatwiej obserwowalne na dużych obszarach. Możemy więc pomyśleć, że defekt mierzy nam ile 'krzywizny' znajduje się wewnątrz badanego wielokąta, tak jakby krzywizna była równie namacalną wielkością jak masa czy ładunek elektryczny. Dlatego też zdefiniujmy **całkowitą krzywiznę danego obszaru powierzchni jako jego defekt**.

Tak jak stosunek masy do objętości jest nazywany gęstością, a stosunek ładunku elektrycznego do objętości gęstością ładunku, tak też **stosunek defektu do pola powierzchni nazwijmy gęstością krzywizny lub po prostu krzywizną** (uważaj, żeby nie pomylić pojęcia całkowitej krzywizny jakiegoś obszaru i krzywizny tzn. gęstości krzywizny!). Aby zmierzyć gęstość krzywizny powierzchni dwuwymiarowej w jakimś punkcie, narysujemy mały wielokąt zawierający nasz punkt. Obliczamy defekt wielokąta i dzielimy przez jego pole.

Wielką zaletą powyższej definicji jest to, że tak zdefiniowana krzywizna jest oczywiście własnością wewnętrzną powerzchni. Problem polega na tym, że korzystając z niej trudno jest zazwyczaj porachować krzywiznę jakichś konkretnych powierzchni (sfera i płaszczyzna są wyjątkami– dla nich obliczenie krzywizny nie powinno być żadnym problemem). To dlatego, że geodezyjne są opisywane przez dość paskudne równania.

9.8. **Krzywizna konkretnych powierzchni.** Oblicz gęstość krzywizny na płaszczyznie i na walcu. Oblicz gęstość krzywizny sfery o promieniu r i jej całkowitą krzywiznę. Oblicz gęstość krzywizny bocznej powierzchni stożka, 'torusa graczy komputerowych', płaszczyzny rzutowej, płaszczyzny hiperbolicznej.

9.9. Udowodnij, że jeśli krzywizna jakiegoś świata wszędzie znika, to prostokąt (czyli figura złożona z czterech geodezyjnych, ma wszystkie kąty proste) ma równe przeciwległe boki.

Udowodnij, że taki świat jest lokalnie izometryczny z płaszczyzną.

9.10. **A jednak się krzywi!** Firma geodezyjna P.Swarthy and S.R.French wynajmuje do prac nad swoimi mapami stypendystów Funduszu, którzy nigdy nie słyszeli o tym, że Ziemia nie jest płaska.

Oszacuj, jakiej wielkości deformacje będą zawierać mapy obszarów o wielkości: 10 km, $100km$, $1000km$, 10000 km.

Innymi słowy spróbuj narysować na sferze coś, co przypomina prostokąt i oszacuj na ile jego kąty nie są proste i na ile przeciwlgłe boki nie są równe.

9.11. **Spacery.** Przespaceruj się jakoś po płaszczyźnie tak, żeby dokładnie wrócić do punku startu i jeszcze żeby być mieć nos skierowany tak, jak na początku.

A teraz przenieś się na sferę i wykonuj tyle samo kroków i te same obroty. Tym razem jednak prawie na pewno nie wróciłeś do punktu wyjścia. I nos jest trochę obrócony... Możemy oczekiwać, że im krótsze kroki będziesz robić, tym te efekty będą mniejsze.

Spróbuj zbadać to trochę dokładniej: jak (w przybliżeniu) odległość początkowego i końcowego położenia zależą od długości kroku? Jak od długości kroku zależy kąt, o jaki obraca się nasz nos?

Wskazówka: wybierz sobie jakiś konkretny, łatwy do obliczeń kształt spaceru. Najłatwiejsze rachunki otrzymuje się, jeśli spacer ma kształt okręgu lub prostokąta.

Czy umiesz przeliczyć to samo (oczywiście w przybliżeniu) na jakichś innych zakrzywionych światach?

9.12. Udowodnij, że jeśli defekt jest proporcjonalny do pola, to nasz świat jest lokalnie izometryczny z płaszczyzną, sferą lub płaszczyzną hiperboliczną.

10. Promień krzywizny krzywej leżącej na powierzchni.

Rozważmy jakąś krzywą leżącą na naszej powierzchni. Jak zmierzyć promień krzywizny w jakimś punkcie?

Popatrzmy na kilka przykładów. Na bocznej powierzchni walca narysujmy okrąg przecinając walec płaszczyzną prostopadłą do jego osi. Promień tego okręgu jest równy promieniowi walca. Ale to wcale nie jest promień krzywizny tego okręgu zmierzony przez mieszkańca powierzchni walca! Przecież dla niego ten okrąg jest prostą, zatem wyznaczy on krzywiznę tego okręgu jako równą zeru. Widać więc, że chcąc zdefiniować promień krzywizny krzywej leżącej na pewnej powierzchni tak, by ten promień mógł być wyznaczony przez geometrię wewnętrzną, musimy być ostrożni.

Ja proponuję następującą metodę mierzenia promienia krzywizny: jeśli mamy jakąś krzywą i punkt, w którym interesuje nas promień krzywizny, przespacerujmy się wzdłuż krótkiego kawałka krzywej otaczającego wybrany przez nas punkt. Po spacerze mierzymy długość drogi, po jakiej poruszała się nasza lewa (oznaczmy tą drogę przez l) i prawa stopa (oznaczmy tą drogę przez p). Jeśli rozstaw stóp jest równy d, to promień krzywizny jest równy $R = \frac{ld}{l-p}$.

Proponuję, żebyś sprawdził, czy ta definicja daje na płaszczyznie dobre wyniki.

Innym dobrym ćwiczeniem będzie sprawdzenie, jak działa nasza definicja na sferze. Rozważ okrąg o promieniu a (promień został zmierzony przez mieszkańców sfery). Oblicz promień krzywizny tego okręgu.

Udowodnij ważną własność geodezyjnej, że mianowicie jej krzywizna jest równa 0.

11. Płaszczyzna żuczkowa

11.1. **Dlaczego idąc prosto idziemy tak krzywo?** Rozkaż żukowi iść prosto! Drań nie chce. To proste: żuk zawsze skręca, gdy jego lewe nogi są na obszarze, w którym mogą rozwinąć inną prędkość, niż prawe nogi.

Napisz równanie opisujące zmianę wektora prędkości żuka w czasie.[7] Wynik zapisz w postaci:

$$\frac{d}{dt}v^i(t) + \sum_i \sum_j \Gamma^i_{jk} v^j v^k = 0,$$

gdzie v^i dla $i \in \{1, 2\}$ to składowe wektora $\vec{v}$, w sumach wskaźniki j, k przebiegają zbiór indeksujący współrzędne $\{1, 2\}$. Γ powinny być tylko funkcjami zależnymi od funkcji opisującej szybkość żółwia i jej pochodnych. Fachowcy nazywają Γ symbolami Christofela.

Rozważ płaszczyznę żuczkową, na której prędkość żuczka zależy tylko od jednej współrzędnej. Napisz równanie, jakie spełnia geodezyjna. Jeśli zamiast robaczka wezmiemy światło, powinieneś uzyskać prawo Snella znane ci z fizyki, a mówiące o stosunku sinusów kąta padania i załamania światła na granicy ośrodków.

[7] Zauważ, że są dwa powody, dla których wektor prędkości miałby się zmienić: żuk włazi na obszar, gdzie może szybciej lub wolniej biec więc wektor prędkości się wydłuża lub skraca oraz żuk, a z nim i wektor prędkości, skręca z powodu innej prędkości lewych i prawych nóg.

11.2. **Jak miło jest być żukiem.** Istnieje piękne twierdzenie mówiące o tym, że każdy świat (dokładniej: każda rozmaitość dwuwymiarowa) jest lokalnie izometryczny z pewną płaszczyzną żuczkową (czyli wokół każdego punktu można wyciąć kawałek rozmaitości tak, by był konforemnie izometryczny z płaszczyzną). Nic dziwnego, że żuki (dokładniej: owady) osiągnęły taki sukces ewolucyjny.

12. Charakterystyka Eulera–Poincarego. Wzór Gaussa–Boneta.

Rozpatrzmy dowolną dwuwymiarową powierzchnię bez brzegu, na przykład sferę, torus, płaszyznę rzutową, torus z kilkoma uszami... Dzielimy naszą powierzchnię w dowolny sposób na S wielokątów, których bokami są geodezyjne. Przez K oznaczmy ilość wszystkich krawędzi, a przez W ilość wszystkich wierzchołków. Krzywizna całkowita naszej powierzchni to po prostu suma defektów wszystkich wielokątów. Defekt $n-$kąta jest równy z definicji sumie jego kątów wewnętrznych odjąć $(n-2)\pi = n\pi - 2\pi$. Suma wszystkich kątów wychodzących z danego wierzchołka jest równa 2π, zatem suma kątów wewnętrznych wszystkich wielokątów jest równa $2\pi K$. Suma liczby boków wszystkich wielokątów jest równa $2K$, gdyż każda krawędź należy do dwóch wielokątów. Widać więc, że suma defektów wszystkich wielokątów jest równa $2\pi(W-K+S)$.

Tę wielkość, $W-K+S$ oznaczamy tradycyjnie literą grecką χ (chi) i nazywamy **charakterystyką Eulera–Poincarego**. Tak więc nasz rezultat możemy zapisać w postaci

$$\text{krzywizna całkowita} = 2\pi\chi.$$

Jest to słynny wzór Gaussa–Boneta.

Udowodnij, że charakterystyka Eulera nie zależy od sposobu, w jaki podzieliliśmy na początku naszą powierzchnię na wielokąty.

Oblicz charakterystykę Eulera sfery, torusa, torusa z dwoma uchami, płaszczyzny rzutowej.

Udowodnij, że jeśli lekko zmodyfikujemy jakąś powierzchnię (wgniatanie jakiejś części paluchem itp.) to nie zmieni to jej całkowitej krzywizny.

13. Co by było...

Co by było, gdyby Ziemia nie spoczywała na grzbietach czterech żółwi, ale była nieskończoną płaszczyzną, płaszczyzną hiperboliczną lub (o zgrozo!) sferą? Rozważ ekonomiczne, polityczne, historyczne następstwa.

Co by było, gdyby Wszechświat miał kształt nieskończonej płaskiej przestrzeni, przestrzeni hiperbolicznej lub trójwymiarowej sfery? Jak wyglądałyby prawa fiyzki: prawo Coulomba, prawo ciążenia...

Zerknij do książeczki Gamowa. On też się nad tym zastanawia. Czy zgadzasz się z wszystkimi jego wnioskami?

14. Powierzchnie zawarte w przestrzeni trójwymiarowej

14.1. **Geodezyjna i przeniesienie na powierzchniach zanurzonych w przestrzeni trójwymiarowej.** Rozważmy powierzchnię zanurzoną w przestrzeni trójwmiarowej. Narysujmy na niej jakąś geodezyjną i pozaznaczajmy w każdym jej punkcie wektor styczny do geodezyjnej. Oczywiście te wektory nie muszą być równoległe do siebie; przebiegając geodezyjną wektor styczny będzie się jakoś obracał. Okazuje się, że **pochodna z wektora stycznego (czyli po prostu wektor, w kierunku którego obraca się wektor styczny) jest prostopadły do naszej powierzchni**. Sprawdź, że istotnie jest tak na sferze i na bocznej powierzchni walca. Teraz udowodnimy to w ogólnym przypadku.

Przypuśćmy bowiem, że tak nie jest, to znaczy pochodna z wektora stycznego ma składową równoległą do powierzchni. W takim razie pociągnijmy troszeczkę środkowy kawałek naszej geodezyjnej w kierunku wyznaczoną przez tą składową. Otrzymamy w ten sposób krzywą nadal leżącą na naszej powierzchni, łączącą te same punkty końcowe, ale krótszą od wyjściowej geodezyjnej (dlaczego? popatrz na krzywą leżącą na płaszczyznie i wykonaj dla niej tę samą operację). Otrzymaliśmy sprzeczność.

Wiedząc to, udowodnij, że **jeśli przenosimy równolegle jakiś wektor wzdłuż geodezyjnej, zaznaczymy w każdym punkcie geodezyjnej tak otrzymany wektor i będziemy przebiegać całą geodezyjną i patrzeć, jak obraca się nasz wektor, to pochodna z tego wektora jest prostopadła do naszej powierzchni**.

14.2. **Krzywizna zewnętrzna powierzchni.** Rozważmy jakąś dwuwymiarową powierzchnię zawartą w zwykłej przestrzeni trójwymiarowej. Oczywiście krzywizna wewnętrzna nie opisuje w pełni sposobu, w jaki powierzchnia jest położona w przestrzeni, podobnie jak geometria wewnętrzna krzywej leżącej na powierzchni nie opisuje jej promienia krzywizny. Chcemy więc tak zdefiniować krzywiznę zewnętrzną powierzchni, by zawrzeć w niej całą istotną informację. Ale jak to zrobić?

Na szczęście jesteśmy prawdziwymi ekspertami od krzywizny krzywej leżącej na płaszczyźnie. Gdybyśmy tak problem wyznaczenia krzywizny powierzchni potrafili jakoś sprowadzić do mierzenia krzywizny krzywych...

Będziemy przecinać naszą powierzchnię płaszczyzną przechodzącą przez wybrany punkt i prostopadłą do powierzchni. Patrząc na płaszczyznę widzimy kawałek badanej powierzchni–krzywą będącą częścią płaszczyzny i powierzchni. Krzywiznę tej krzywej oczywiście możemy policzyć. W trakcie przekręcania płaszczyzny ta krzywizna będzie się zmieniać...

Wygodnie będzie wybrać taki układ współrzędnych, żeby nasz punkt znalazł się w jego środku O oraz żeby nasza powierzchnia była styczna do płaszczyzny OXY. Powiedzmy, że w tym układzie współrzędnych nasza powierzchnia jest opisana równaniem $z = f(x, y)$. Żeby było jeszcze łatwiej, niech $f(x, y) = ax^2 + 2bxy + cy^2$ [8].

Teraz będziemy przecinać naszą powierzchnię płaszczyznami przechodzącymi przez punkt O i prostopadłymi do płaszczyzny OXY. Na takiej płaszczyźnie wygodnie jest mieć układ współrzędnych. Jedną oś już mamy: jest nią oś OZ. Jako drugą oś OT bierzemy prostą będącą przecięciem naszej płaszczyzny i płaszczyzny OXY. Pomiędzy współrzędnymi (x, y, z) i (t, z) punktu leżącego na naszej płaszczyźnie jest prosty związek: $x = \cos \alpha t$, $y = \sin \alpha t$, $z = z$ (przez α oznaczyliśmy kąt $\angle XOT$).

Patrząc na naszą płaszczyznę widzimy kawałek badanej powierzchni–krzywą będącą częścią płaszczyzny i powierzchni. Równanie tej krzywej to $z(t) = f(\cos \alpha t, \sin \alpha t) = (a \cos^2\alpha + b \sin \alpha \cos \alpha + c \sin^2\alpha)t^2$. Ci, którzy policzyli krzywiznę paraboli wiedzą, że krzywizna naszej krzywej jest równa $2(a \cos^2\alpha + b \sin \alpha \cos \alpha + c \sin^2\alpha)$. Krzywizna mierzona w pewnych kierunkach jest większa, w innych mniejsza. Udowodnij, że kierunek, w którym krzywizna jest największa, jest prostopadły do kierunku, w którym krzywizna jest najmniejsza. Te kierunki nazywamy **kierunkami głównymi**. Krzywizny w kierunkach głównych nazywamy **krzywiznami głównymi**.

Oblicz główne krzywizny dla płaszczyzny, sfery, powierzchni bocznej walca.

Oblicz główne krzywizny dla rozważanej powierzchni $f(x, y) = ax^2 + bxy + cy^2$ w punkcie $(0, 0, 0)$.

Udowodnij, że znając kierunki główne i krzywizny główne jesteśmy w stanie obliczyć krzywiznę w dowolnym kierunku.

14.3. **A gdzie ta prawdziwa krzywizna?** A gdzie ta prawdziwa krzywizna? To zależy, kto pyta.

Badacza baniek mydlanych interesuje tzw. krzywizna średnia, czyli $k_{min} + k_{max}$ (dlaczego?)

A krzywizna wewnętrzna? Jak ją obliczyć z k_{min} i k_{max}? To tajemnica, obliczymy to trochę później.

14.4. **Odwzorowanie Gaussa.** Dwuwymiarowa powierzchnia zanurzona w przestrzeni trójwymiaroej ma dwie strony[9]. Jeśli rysujemy jednostkowy wektor normalny do naszej powierzchni, możemy to zrobić na dwa sposoby, wybieramy więc jedną ze stron i w tę stronę będziemy wybierać zwrot wektorów normalnych.

[8] Jeśli jesteś pedantem, przelicz to w ogólnym przypadku zakładając tylko, że f jest dwukrotnie różniczkowalna i że jej pierwsze pochodne znikają w zerze. Dostaniesz to samo.

[9] A co się dzieje, gdy nasza powierzchnia ma tylko jedną stronę, podobnie jak wstęga Möbiusa? Nie denerwujemy się, ponieważ interesują nas tylko lokalne własności powierzchni, możemy nożyczkami wyciąć mały kawałek, który będzie miał dwie strony.

Odwzorowanie Gaussa przyporządkowuje punktom powierzchni punkty sfery w następujący sposób: jeśli mamy jakiś punkt powierzchni, wyznaczamy wektor, który jest normalny do powierzchni w tym właśnie punkcie. Następnie ten wektor przesuwamy tak, by jego punkt zaczepienia znalazł się w środku naszej sfery. Teraz koniec wektora wskazuje ten punkt sfery, o który nam chodziło.

Analogicznie możemy odwzorowanie Gaussa też zdefiniować dla wektorów stycznych do naszej powierzchni tak, by w analogiczny sposób przypisywać im wektory styczne do sfery. Po prostu patrzymy na punkt zaczepienia wektora stycznego do naszej powierzchni, przekształcamy ten punkt zwykłym przekształceniem Gaussa i tak dostajemy leżący na sferze punkt zaczepienia nowego wektora. W nowym punkcie zaczepienia rysujemy wektor równoległy do wyjściowego–i już!

Rozważmy dowolny obszar na naszej powierzchni, którego brzeg jest jakąś krzywą. Weźmy jakiś wektor leżący na tej krzywej. Wiemy, że jeśli przesuniemy go wzdłuż tej krzywej, to kąt, o jaki ten wektor się obróci jest równy defektowi naszego obszaru.

Odwzorowanie Gaussa przeprowadza nasz obszar w jakiś kawałek sfery, krzywa ograniczająca nasz obszar zastaje przeprowadzona w krzywą ograniczającą ten kawałek sfery. Również wektory leżące wzdłuż krzywej zostają przekształcone na wektory zaczepione na sferze.

Niezwykłe jest to, że zgodnie z tym, co pokazaliśmy w rozdziale 14.1, te wektory na sferze są również przenoszone równolegle, zatem defekty obu obszarów są takie same. Innymi słowy: **odwzorowanie Gaussa zachowuje krzywiznę wewnętrzną**. Ponieważ jednak na sferze defekt dowolnego obszaru jest równy jego powierzchni, zatem **odwzorowanie Gaussa przeprowadza dowolny obszar powierzchni w pewien obszar leżący na sferze, którego pole jest równe defektowi wyjściowego obszaru**. Zatem **gęstość krzywizny danej powierzchni jest równa czynnikowi, o jaki powiększa się pole powierzchni przy odwzorowaniu Gaussa**.

14.5. **Odwzorowanie Gaussa w działaniu.** Rozpatrzmy ponownie powierzchnię $z = ax^2 + 2bxy + cy^2$. Łatwo sprawdzić, że wektorem normalnym do naszej powierzchni jest wektor $(-2ax - 2by, -2bx - 2cy, 1)$. Co prawda nie ma on zazwyczaj długości 1, ale nie będziemy się tym przejmować, bo dla otoczenia punktu $(0, 0, 0)$ ta różnica nie jest istotna[10]. Ten wektor wyznacza nam odwzorowanie Gaussa. Możemy o nim myśleć jak o odwzorowaniu kawałka płaszczyzny (bo nasza powierzchnia $z = f(x, y)$ lokalnie bardzo przypomina płaszczyznę $z = 0$) w kawałek płaszczyzny (bo sfera, na którą przeprowadza nas Gauss, w okolicach punktu $(1, 0, 0)$ wygląda jak płaszczyzna $z = 1$). Odwzorowanie to ma macierz $\begin{bmatrix} -2a & -2b \\ -2b & -2c \end{bmatrix}$. Czynnik, o jaki powiększa się pole powierzchni przy odwzorowaniu Gaussa, jest równy wyznacznikowi tego przekształcenia, czyli $4(ac - b^2)$.

Jeśli porównasz ten wynik z wzorami na krzywizny główne, które dostaliśmy w rozdziale 14.2, okaże się, że jest on równy iloczynowi krzywizn głównych.

Zatem **krzywizna wewnętrzna dowolnej powierzchni zanurzonej w przestrzeni trójwymiarowej jest równa iloczynowi krzywizn głównych**. Ten wynik Gauss nazwał *theorema egregum*, tak bardzo ucieszył go ten wynik. Czy ciebie też ucieszył?

15. Parkiety.

Rysujemy parkiet. Najpierw musimy się zdecydować z czego będziemy budować nasz parkiet. Możemy się zdecydować na dowolny n-kąt: czworokąt, pięciokąt,... Na początek umówmy się, że będzie to trójkąt. Następnie musimy się zdecydować ile klepek parkietu ma się stykać w każdym wierzchołku. Zobaczmy kilka przykładów...

...tu w każdym wierzchołku styka się pięć klepek. No cóż, nasz parkiet jest dość koślawy, ale przecież nikt nie obiecywał, że parkiet będzie zrobiony z wielokątów foremnych.

...a tu w każdym wierzchołku styka się siedem klepek.

Narysuj kilka trójkątnych parkietów w których w każdym wierzchołku stykaja się: trzy, cztery, pięć, sześć i siedem klepek.

[10]Oczywiście można dalsze rachunki przeprowadzić dla tego wektora już po przeskalowaniu go tak, by miał długość 1, ale rachunki będą trochę gorsze... Możesz to sprawdzić.

Jak to się dzieje, że dla pewnych liczb klepek w wierzchołku (6 i 7) można zbudować parkiet z dowolnie wielką liczbą klepek, a dla innych–nie? Co to ma wspólnego z charakterystyką Eulera?

Popatrz na twoje parkiety jak na spłaszczone i zdeformowane modele wielościanów foremnych. W ten sposób istota żyjąca w dwuwymiarowym świecie mogłaby dokładnie policzyć ilość wierzchołków, ścian i krawędzi dla wszystkich wielościanów foremnych. Zrób to i ty! Taka interpretacja parkietu załamuje się np. dla trójkątnego parkietu o sześciu (lub więcej) klepkach w wierzchołku. Jak więc należy zinterpretować taki parkiet?

Parkiety mogłyby pomóc istocie dwuwymiarowej w opisaniu wielościanów foremnych. W jaki sposób my, istoty trójwymiarowe możemy zabrać się za czterowymiarowe wielościany foremne? (zerknij do książki Coxetera)

Obejrzyj (ale gdzie?) piękne grafiki Eschera zatytułowane przez niego *Kręgi graniczne*. Co mają one wspólnego z naszymi parkietami?

15.1. **Wędrówki po parkietach.** W pewnym szalonym mieście plan miasta wygląda dokładnie tak, jak jeden z naszych parkietów. Wybieramy się na spacer. Na każdym skrzyżowaniu zapisujemy, w którą drogę skręciliśmy W ten sposób otrzymujemy pewien napis określający w pełni nasz spacer, np: 224356 oznacza, że dwa razy skręciliśmy w ulicę drugą z lewej, potem w czwartą... Może wymyślisz jakiś lepszy sposób?

Wędrując po mieście nie zawsze robimy to w sposób optymalny, tj. nie chodzimy najkrótszą możliwą drogą. Opisz, jak z tekstu opisującego pewien spacer otrzymać tekst opisujący najkrótszy możliwy spacer między tymi samymi dwoma punktami. Jak nie robiąc rysunku udowodnisz, że jest to naprawdą najkrótszy taki spacer?

Dwie osoby wybrały się na przechadzkę. Znasz napisy określające ich spacery. Jak sprawdzisz, czy doszły one do tego samego miejsca?

Pewna osoba wybrała się na wędrówkę po trasie, która okazała się być łamaną zamkniętą. Jak zmierzyć pole zawarte wewnątrz tej łamanej, jeśli znasz napis określający ten spacer? Przez pole powierzchni umawiamy się rozumieć ilość klepek parkietowych.

15.2. **Geometria na parkiecie.** Wybierz sobie jakiś parkiet. Policz ilość skrzyżowań, do których można dojść w N krokach z ustalonego miejsca i zrób wykres. Czym różnią się przypadki parkietu trójkątnego w którym w wierzchołkach styka się pięć, sześć i siedem klepek?

Jak zależy pole koła od promienia na sferze, płaszczyźnie i na płaszczyźnie hiperbolicznej?

16. A co jest w większych wymiarach?

Nasze dotychczasowe rozważania dotyczyły różnych dwuwymiarowych powierzchni. Ale oczywiście nie ma powodu, by nie spróbować tego samego z zakrzywionymi powierzchniami trójwymiarowymi, czterowymiarowymi,... Czy coś się zmieni, czy wszystko, co powiedzieliśmy pozostaje prawdą?

Pokaż, że suma kątów bryłowych czworościanu nie jest zawsze taka sama. A zatem nie można już zdefiniować jakiegoś trójwymiarowego odpowiednika defektu.

Udowodnij, że charakterystyka Eulera dowolnej rozmaitości trójwymiarowej bez brzegu równa jest 0. Jak widzisz, nie jest łatwo uogólnić wzór Gaussa–Bonneta na wyższe wymiary (ale jest to możliwe).

Osobiście podejrzewam, że zasadnicza różnica pomiędzy dwoma oraz trzema lub więcej wymiarami leży w tym, że na dwuwymiarowej płaszczyznie można dobrze zdefiniować kąt obrotu, a w wyższych wymiarach nie (mówiąc ezoterycznie: grupa obrotów płaszczyzny $SO(2)$ jest przemnienna, a $SO(3)$ już nie).

Jeśli chcesz wiedzieć, jak mimo wszystko dać sobie radę w przestrzeni trójwymiarowej (marzycielu, obudź się! przyszlo ci żyć właśnie w takiej przestrzeni!) sięgnij po książkę Feynmanna.

17. Zrozumieć Einsteina.

Nie mam siły. Poczytaj Feynmanna. Albo zapytaj mnie.

18. Odpowiedzi na niektóre zadania.

3.1 *Rozwiązanie Tomasza Elsnera.*

Parabola o równaniu $y = ax^2$ to zbiór punktów, których odległość od prostej m o równaniu $y = -l$ jest równa odległości od punktu $P = (0, l)$, gdzie $a = \frac{1}{4l}$ (sprawdź!).

Jeśli Q jest punktem naszej paraboli, a R jest rzutem punktu P na prostą m, to dwusieczna kąta $\angle PQR$ jest styczną do paraboli wyznaczoną w punkcie Q. Gdyby bowiem tak nie było, nasza dwusieczna przecinałaby parabolę w jakimś innym punkcie Q', którego rzut na prostą m. Trójkąty PQQ' i RQQ' są przystające, ponieważ mają wspólny bok QQ', $PQ = QR$ oraz kąty $\angle PQQ' = \angle RQQ'$, zatem również $PQ' = Q'R$. Ale ponieważ punkt Q' leży na paraboli, zatem $PQ' = Q'R'$. Łącząc te wyniki dostajemy $Q'R' = Q'R$, co nie jest możliwe.

Wybieramy punkt Q tak, by był bardzo blisko punktu $O = (0, 0)$, w którym to punkcie chcemy zmierzyć krzywiznę. Narysujmy normalne do naszej paraboli w punktach O i Q. Oznaczmy ich punkt przecięcia przez S. Widać, że proste SQ i PR są prostopadłe do stycznej do paraboli wyznaczonej w punkcie Q czyli dwusiecznej kąta PQR, a więc te proste są równoległe. Punkty $SQRP$ tworzą równoległobok, zatem $SP = QR$.

Promień krzywizny paraboli w punkcie O zdefiniowaliśmy jako odległość $SO = l + QR$. Jeśli punkt Q wybraliśmy bardzo blisko O, to $QR \approx PO = l$, zatem $SO = 2l = \frac{1}{2a}$.

Promień krzywizny elipy na końcu dłuższej półosi wynosi $\frac{(a-b)(a+b)}{a}$, a na końcu krótszej $\frac{a^2}{\sqrt{a^2-b^2}}$

3.2 Narysujmy w każdym punkcie krzywej wektor styczny. Po przejściu łuku okręgu o długości l i promieni krzywizny r, wektor styczny obraca się o kąt równy $\frac{l}{r}$. Zatem po przejściu całej krzywej wektor styczny obróci się o kąt $\frac{l_1}{r_1} + \frac{l_2}{r_2} + \ldots$. Ale całkowitą krzywiznę krzywej zdefiniowaliśmy jako tę sumę. Zatem całkowita krzywizna krzywej jest równa $2\pi\times$ (ile razy obraca się wektor styczny przy jednokrotnym obejściu krzywej).

W szczególności całkowita krzywizna okręgu jest równa $\pm 2\pi$ (to, czy należy wybrać plus czy minus, zależy od tego, w którą stronę obchodzimy nasz okrąg), całkowita krzywizna ósemki jest równa 0...

5.6 $\cos c = \cos a \cos b + \sin a \sin b \cos \gamma$

5.7 Rozwiązanie 1. Wybieramy układ współrzędnych tak samo, jak w dowodzie twierdzenia Pitagorasa i teraz też $A = (\cos b, \sin b, 0)$, $B = (\cos a, 0, \sin a)$, $C = (1, 0, 0)$. Szukamy teraz wielkiego koła przechodzącego przez A i B. Nie jest to trudne: przecież wektor prostopadły do wektorów $\overrightarrow{OA}$ i $\overrightarrow{OB}$ można otrzymać wyznaczając ich iloczyn wektorowy, który w tym wypadku jest równy $(\sin a \sin b, -\cos a \sin b, -\sin a \cos b)$. Ten wektor ma długość równą iloczynowi długości mnożonych wektorów oraz sinusa kąta zawartego między nimi, zatem nasz wektor ma długość $\sin c$. Zatem wektorem o długości 1 prostopadłym do $\overrightarrow{OA}$ i $\overrightarrow{OB}$ jest $(\frac{\sin a \sin b}{\sin c}, -\frac{\cos a \sin b}{\sin c}, -\frac{\sin a \cos b}{\sin c})$ i są to jednocześnie współczynniki wielkiego koła wyznaczonego przez bok c. Wielkie koło wyznaczone przez bok b ma oczywiście współrzędne $(0, 1, 0)$ lub $(0, -1, 0)$. Wybiermy tę drugą możliwość–gdybyśmy wybrali pierwszą nie stałoby się nic strasznego, ale zamiast kosinusa kąta α otrzymalibyśmy kosinus kąta dopełniającego do α, czyli $\pi - \alpha$. Tak więc $\cos \alpha = (0, -1, 0) \cdot (\frac{\sin a \sin b}{\sin c}, -\frac{\cos a \sin b}{\sin c}, -\frac{\sin a \cos b}{\sin c}) = \frac{\cos a \sin b}{\sin c}$. Z twierdzenia Pitagorasa $\cos a = \frac{\cos c}{\cos b}$, zatem $\cos \alpha = \frac{\text{tg } b}{\text{tg } c}$.

Rozwiązanie 2. Ze wzorów al-Battaniego mamy

$$\cos \alpha = \frac{\cos a - \cos b \cos c}{\sin b \sin c}$$

...podnosimy obie strony do kwadratu...

$$\cos^2 \alpha = \frac{(\cos a - \cos b \cos c)^2}{\sin^2 b \sin^2 c} =$$

$$= \frac{(\cos a - \cos b \cos c)^2}{(1 - \cos^2 b) \sin^2 c} = \frac{(\cos^2 a - \cos a \cos b \cos c)^2}{(\cos^2 a - \cos^2 a \cos^2 b) \sin^2 c}$$

...teraz zauważamy, że z twierdzenia Pitagorasa $\cos a \cos b = \cos c$...

$$\cos^2 \alpha = \frac{(\cos^2 a - \cos^2 c)^2}{(\cos^2 a - \cos^2 c) \sin^2 c} = \frac{\cos^2 a - \cos^2 c}{\sin^2 c}$$

$$\sin^2 \alpha = 1 - \cos^2 \alpha = \frac{\sin^2 a}{\sin^2 c}$$

A zatem mamy

$$\sin \alpha = \frac{\sin a}{\sin c}$$

(trochę oszukaliśmy, co ze znakiem?)

Podobnie znajdujemy drugą formułę:

$$\cos \alpha = \frac{\cos a - \cos b \cos c}{\sin b \sin c} = \frac{\cos a \cos b - \cos^2 b \cos c}{\sin b \cos b \sin c} =$$

$$= \frac{\cos c - \cos^2 b \cos c}{\sin b \cos b \sin c} = \frac{\sin b \cos c}{\cos b \sin c} = \frac{\mathrm{tg\ b}}{\mathrm{tg\ c}}$$

5.9 Obwód jest równy $2\pi \sin r$, a pole równe $2\pi(1 - \cos r)$.

10 Odpowiedź 1: Jeśli chodzimy tak, żeby jedna noga stąpała po okręgu o promieniu a, a druga po okręgu o promieniu $a + \Delta a$, to jedna noga przechodzi drogę $2\pi \sin a$, a druga $2\pi \sin(a + \Delta a) = 2\pi(\sin a \cos \Delta a + \cos a \sin \Delta a) \approx 2\pi(\sin a + \Delta a \cos a)$. Stąd znajdujemy promień krzywizny równy tg a.

Odpowiedź 2: Rozważmy stożek styczny do sfery wzdłuż naszego okręgu. Mieszkańcy sfery i stożka mierząc promień krzywizny naszego okręgu otrzymają ten sam wynik. A wynik, jaki otrzymają mieszkańcy stożka łatwo otrzymać, ponieważ (po drobnej ingerencji nożyczek) stożek daje się rozprostować bez żadnych deformacji do kawałka płaszczyzny.

14.2 Krzywizny główne naszej powierzchni są równe $k_{min} = a + c - \sqrt{(a-c)^2 + 4b^2}$ $k_{max} = a + c + \sqrt{(a-c)^2 + 4b^2}$. $k_{min} + k_{max} = 2(a + c)$, $k_{min} k_{max} = 4(ac - b^2)$.

9.11 Spacer po okręgu. Rozważmy okrąg na sferze (nie koniecznie koło wielkie)–to po nim będziemy wędrować. Środek sfery tradycyjnie oznaczamy przez O, środek naszego okręgu oznaczmy przez R. Dla każdego punktu P leżącego na okręgu kąt $\angle POR$ jest taki sam, oznaczmy więc go przez α.

Promień naszego okręgu jest równy oczywiście $\sin \alpha$. Tym nie mniej mieszkańcowi sfery wydaje się, że ma on promień tg α. Na płaszczyźnie trzeba przejść długość 2πtg α wzdłuż łuku okręgu o tym promieniu, żeby wrócić do punktu wyjścia. Tymczasem idąc tyle samo wzdłuż naszego okręgu na sferze, wracamy do punktu wyjścia, mijamy go i idziemy jeszcze trochę dalej. Faktyczny obwód okręgu jest równy $2\pi \sin \alpha$, zatem po minięciu punktu początkowego przejdziemy jeszcze $2\pi \mathrm{tg}\ \alpha - 2\pi \sin \alpha = 2\pi \mathrm{tg}\ \alpha(1 - \cos \alpha)$.

Choć moglibyśmy dokładnie policzyć odległość punktu początkowego i końcowego naszej podróży, posłużymy się prostym przybliżniem. Mianowicie w przybliżeniu ta odległość jest równa długości drogi, jaką przechodzimy po minięciu punktu początkowego, czyli $2\pi \mathrm{tg}\ \alpha(1 - \cos \alpha) \approx \pi \alpha^3$.

A teraz zastanówmy się, jaki kąt tworzą początkowy i końcowy kierunek naszego nosa. I tu pojawia się problem: mianowicie chcemy mierzyć kąt pomiędzy dwoma wektorami (nosy), których punkty zaczepienia są gdzie indziej. Fachowiec od geometrii różniczkowej stanowczo zaprotestowałby przeciwko takim próbom.

Rozważmy więc nieco zmodyfikowany spacer na płaszczy znie. Będziemy chodzić (tak jak poprzednio) po okręgu o promieniu $R = \mathrm{tg}\ \alpha$, ale tym razem nie obejdziemy całego obwodu, ale tylko długość $2\pi \sin \alpha$. Zatem kąt między początkowym i końcowym kierunkiem nosa jest równy storunkowi przebytej drogi i promienia koła, czyli $\frac{2\pi \sin \alpha}{\mathrm{tg}\ \alpha} = 2\pi \cos \alpha$. Jeśli więc teraz obrócimy się jeszcze o kąt $2\pi(1 - \cos \alpha)$, to, tak jak chcieliśmy, nos wróci do początkowego położenia.

Jeśli ten sam spacer wykonamy na sferze, to zgodnie z tym, co już powiedzieliśmy, wrócimy dokładnie do punktu startu; ale obrót o $2\pi(1-\cos\alpha)$ sprawia, że właśnie o tyle różni się końcowe i początkowe położenie nosa. W przybliżeniu jest to równe $\pi\alpha^2$.

Wynik ten nie powinien nas dziwić. Przecież kąt, o jaki zostajemy obróceni jest dokładnie równy defektowi wielokąta po którym idziemy. Na sferze o promieniu 1 *defekt jest dokładnie równy polu, a pole czaszy, którą obchodzimy jest przecież równe* $2\pi(1-\cos\alpha)$.

Wypada teraz wyciągnąć wnioski. Wędrując po sferze napotykamy dwa zjawiska wywołane przez krzywiznę: nie wracamy dokładnie do punktu startu (choć 'powinniśmy') i zostajemy trochę obróceni. Wielkość każdego z tych efektów zależy–mówiąc trochę nieprecyzyjnie–od wielkości obszaru, po którym się poruszamy. W przypadku chodzenia po okręgu możemy tę wielkość scharakteryzować np. przez α. Pierwszy efekt jest rzędu α^3, czyli jest dla małych α pomijalnie mały w porównaniu z wielkością drugiego efektu, który jest równy polu obchozonego obszary (w przybliżeniu α^2).

Spacer po prostokącie. Idziesz prosto przed siebie (przebytą drogę oznaczymy przez a). Następnie idziesz 'rakiem' w prawo i przebywasz drogę b. Teraz idziesz do tyłu, przebywasz drogę a. I znowu idziesz rakiem, ale w lewo i przebywasz drogę b. Gdzie jesteś?

Na płaszczyźnie odpowiedz jest prosta: jestem dokładnie tam, gdzie byłem na samym początku. A na sferze?

Wprowadźmy układ współrzędnych sztywno związany z wędrowcem. Wędrówka wędrowca po sferze wygląda w takim układzie trochę inaczej: wędrowiec spoczywa, a pod jego stopami obraca się sfera. Każdemu takiemu obrotowi sfery odpowiada jakaś macierz. Macierze odpowiadające kolejnym krokom są równe $\begin{bmatrix}\cos a & -\sin a & 0\\ \sin a & \cos a & 0\\ 0 & 0 & 1\end{bmatrix}$, $\begin{bmatrix}1 & 0 & 0\\ 0 & \cos b & -\sin b\\ 0 & \sin b & \cos b\end{bmatrix}$, $\begin{bmatrix}\cos a & \sin a & 0\\ -\sin a & \cos a & 0\\ 0 & 0 & 1\end{bmatrix}$, $\begin{bmatrix}1 & 0 & 0\\ 0 & \cos b & \sin b\\ 0 & -\sin b & \cos b\end{bmatrix}$. Żeby zobaczyć macierz odpowiadającą całemu spacerowi, trzeba je przemnożyć w tej właśnie kolejności. Najpierw policzymy iloczyn pierwszych dwu:

$$\begin{bmatrix}\cos a & -\sin a & 0\\ \sin a & \cos a & 0\\ 0 & 0 & 1\end{bmatrix}\times\begin{bmatrix}1 & 0 & 0\\ 0 & \cos b & -\sin b\\ 0 & \sin b & \cos b\end{bmatrix}=\begin{bmatrix}\cos a & -\sin a\cos b & \sin a\sin b\\ \sin a & \cos a\cos b & -\cos a\sin b\\ 0 & \sin b & \cos b\end{bmatrix}$$

Ponieważ macierz trzecia i czwarta różnią sie od pierwszej i drugiej tylko znakami przy sinusach, iloczyn trzeciej i czwartej macierzy łatwo uzyskać zmieniając znaki przy sinusach w obliczonym już iloczynie pierwszej i drugiej macierzy. Tak wię iloczyn wszystkich czterech macierzy jest równy

$$\begin{bmatrix}\cos a & -\sin a\cos b & \sin a\sin b\\ \sin a & \cos a\cos b & -\cos a\sin b\\ 0 & \sin b & \cos b\end{bmatrix}\times\begin{bmatrix}\cos a & \sin a\cos b & \sin a\sin b\\ -\sin a & \cos a\cos b & \cos a\sin b\\ 0 & -\sin b & \cos b\end{bmatrix}=$$

$$\begin{bmatrix}1-\sin^2 a(1-\cos b) & \sin a\cos a\cos b(1-\cos b) & \sin a\sin b[1-(1-\cos a)(1-\cos b)]\\ \sin a\cos b(1-\cos a) & 1+(1-\cos a)(1-\cos b)(\cos a\cos b-1) & \sin b[\sin^2 a+\cos a\cos b(cosa-1)]\\ -\sin a\cos b & \sin b\cos b(\cos a-1) & 1-\sin^2 b(1-\cos a)\end{bmatrix}$$

$$\approx\begin{bmatrix}1-\frac{a^2b^2}{2} & \frac{ab^2}{2} & ab\\ \frac{a^3}{2} & 1-\frac{a^2b^2(a^2+b^2)}{8} & \frac{a^2b}{2}\\ -ab & -\frac{a^2b}{2} & 1-\frac{a^2b^2}{2}\end{bmatrix}$$

Wnioski, jakie można wyciągnąć z tego wyniku są takie same, jak dla wędrówki po okręgu.